

Voigt Vilmos
Budapest

Olga Mihajlovna Frejdenberg

Havas Ferenc könyvében (*A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány.*)¹ igen szigorúan a maga nyelvtudományi témakörével foglalkozik. A szerző mindenképpen őrizni kívánja objektivitását, ezért csak utal arra, hogy jelentős tudósok (V. V. Ivanov, Ju. M. Lotman) nem Marr-elleneségek. Ezt a gondolatot azonban nem részletezi. Egyedül M. M. Bahtyin munkásságával kapcsolatban említi, hogy itt Marr nem is egyszer „nem-protokolláris” formában van helyeslőleg idézve.² Ivanov és Lotman esetében voltaképpen közvetett elismerésre utal, például Lotman 1973-as Frejdenberg-méltatására.

A könyvben nyelvészeket és politikusokat kívül egyedül a leningrádi klasszika-filológus Olga Mihajlovna Frejdenbergéről értesülünk részletesebben. Havas több ízben is hivatkozik Frejdenberg 1937-es „Visszaemlékezések Marr-ra” című memoárjára, amely csak jóval később (1988-ban) jelent meg nyomtatásban. (Ennek 25 gépelt oldalnyi kézírata voltaképpen 1936-ból való.) Bemutatja, hogy Marr személyisége megragadta Frejdenberget,³ aki azonban ellenszenvvel viseltetett Marr „környezetével” szemben.⁴ Ez a Borisz Paszternakkal való (1988-ban kiadott) levelezéséből is kitűnik. Havas megemlíti,⁵ hogy a Frejdenberg marrizmusával foglalkozó írások – Lotman 1973, Braginszkaja 1975, Moss 1994, Poljakova 1994 – is ezt erősítik meg.

Frejdenberg azonban csak e Marr-portré révén jelenik meg a könyvben, ő magáról szinte semmit sem tudunk meg. Magam sem állhatom meg,

1 Havas Ferenc: *A marrizmus-szindróma. Sztálinizmus és nyelvtudomány.* Budapest, 2002. Tinta Könyvkiadó

2 Havas Ferenc: i. m. 418–421. lapok

3 Havas Ferenc: i. m. 172. lap

4 Havas Ferenc: i. m. 138. lap

5 Havas Ferenc: i. m. 168. lap

hogy valamit ne idézzek Frejdenberg visszaemlékezéséből, azért is, hogy érzékeltessem, a professzorasszony nem mindennapi érzékenységű és íráskészségű ember volt. Így ír Marr-ról: „Mindent szerettem benne: az energiát, az őserőt, a gyermeki lelket. ... Volt benne valami osztályokon és feltételeken kívüliség, mint a gyerekekben, ravasz volt és becsvágyó, hataloméhes, igazságtalan, meghökkentő volt lelkének naivsága, nemes egyszerűsége, szelídsége, ment volt minden alattomoságtól és kisszerűségtől”.⁶

Az alábbiakban legalább egy kis képet szeretnék adni Frejdenbergéről, és az ő tudományos munkásságáról. Ehhez némi keretet is rajzoltam.

Az antik folklór értelmezését illetően kivételes hely illeti meg azt a „leningrádi” iskolát, amely az egész ókori kultúrát a mítoszból eredezteti. Már a 19. században, az orosz folklórelmélet (A. A. Potyebnja) és összehasonlító irodalomtörténet (A. N. Veszelovszkij) arra törekedett, hogy általában is megfogalmazza a szóbeliség, a szokások, mítoszok és költői formák összefüggéseit. Majd különböző szakterületeken az orosz klasszika-filológusok értékes tanulmányokat folytattak. Főként Sz. A. Zsebeljov tanítványai: irodalomtörténészek és történészek is gyakran említették az „antik folklór” egyes témáit. Köztük a legismertebb Ivan Ivanovics Tolsztoj (1880–1954) akadémikus volt, aki évtizedeken át a leningrádi klasszika-filológia tanszéket vezette. Az ókori folklórról írott tanulmányait – nyilván nem véletlenül – Vlagyimir Propp rendezte sajtó alá. I. I. Tolsztoj az antikvitásban megemlégett csodás és varázslatos motívumokkal, a görög mese nyelvével, az *invectio*a (dühös, indulatos, támadó beszéd, kirohanás) műfajával, az athéni színhátékokkal, Szappho költészetével foglalkozott és olyan témákkal, amelyek először a görög szövegekben maradtak ránk, majd az európai (főként az orosz) folklórból is előkerültek. Tanulmányait nemcsak Propp, hanem a szovjet összehasonlító és strukturalista folklórisztika is felhasználta. Kiváló és megbízható szakkutató volt.

Van azonban ennek az iskolának egy szinte „mítikussá” növekedett képviselője is, „az első nő, aki a tudományok doktora fokozatot megszerezte” a szovjet világban – Olga Mihajlovna Frejdenberg (1890–1955). Nevezetes családból származott, amelyben a *linotype*-szedés és az automatikus telefonközpont feltalálói csakúgy ott voltak, mint Borisz Paszternak, a *Doktor Zsivago* írója. Maga is a modernista költők körében forgolódott,

6 Havas Ferenc: i. m. 168. és 169. lap

majd a görög regény kezdeteiről írt értekezése volt egyetemi disszertációja (1923),⁷ amely azonban „papírhiány” miatt nem jelenhetett meg. Csakhamar az egyik volt professzora (az akkor már akadémikus Marr) vezette „nyelvtudományi” intézetbe került, ahol azonban nemcsak a nyelvek világtörténetének szakaszaival, hanem folklórtémák „stadiális” változásaival is foglalkoztak. „A nyelvről szóló új tudomány” frazeológiája is megtalálható Frejdenberg ekkortájt írott műveiben, ám amikor 1932-ben az intézetből átment a leningrádi egyetemre, ez számára is szabadulást jelentett az egyre „kasztosodó” marristák köréből. Ekkor már az ókori „szüzsék szemantikájával” (pl. az *Odiüsszeiaéval*) foglalkozott. Ő készítette a Marr-iskola legfontosabb folklorisztikai művének, a Trisztán és Izolda téma „stadiális” változásairól szóló vaskos tanulmánykötetnek (1932) egyik tanulmányát és áttekintését.⁸ 1935-ben készül el „a tudományok doktora fokozatért” írott, „A szüzsé és a műfaj poétikája” című monográfiája, amely nyomtatásban is több mint 450 lapot tesz ki.⁹ Ám ez már éppen a „sztálini alkotmány” évében jelent meg, és csakhamar a legélesebb sajtótámadást váltotta ki. Mára jónéhány dokumentum jelent meg erről a borzalmas történetről – a könyv betiltása, sikertelen kísérlet arra, hogy Buharin (!, aki ekkor már háziőrizetben volt) mentse ki Sztálin elvtárs előtt a tudósasszonyt... stb. Maga Frejdenberg tovább taníthatott, a blokád idején is Leningrádban maradt, terjedelmes műveket írt, sőt egyes tanulmányai meg is jelenhettek – ám éppen fő műveit nem volt szabad ismerni, illetve ezek nem jelenhettek meg. Noha Propp, Zsirmunszkij, Meletyinszkij, Lotman, V. V. Ivanov és mások említették úttörő munkásságát, ám ennek valódi méreteiről sem sokan tudtak. Nagy tudású, zseniális és kiváló áttekintőképességű kutató volt, és noha mára fontos műveit olvashatjuk – talán már kései ez, hiszen közben azért sokat változott, más irányba fordult mind az ókortudomány, mind a folklorisztika.

7 Фрейденберг, О. М.: Происхождение греческого романа. Ленинград, (1919–) 1923. Гэпират, 209 lap, magiszteri értekezés.

8 Тристан и Исоьлда. (От героини любви феодальной Европы до богини матриархальной Афревразии.) Ленинград, 1932.

9 Поетика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград, 1936. 454 lap.

Amikor először publikáltak tőle egy nagy művet (1978),¹⁰ ez váratlan módon nem a hallomásból ismert, ám szinte sosem látott „szüzsé- és műfaj-poétika” volt, hanem az ókori folklórról 1939–40-ben tartott előadásainak jegyzete, amelyet a blokáid idején maga gépelt egységes kéziratrá. 28 ilyen órát tartott, és a nyomtatott kiadásban e szöveget mintegy a harmadára rövidítették. „A kép és a fogalom” című másik írás e kötetben az 1945-től haláláig tartott egyetemi előadásaiból készült. Ezt is mintegy harmadára rövidítette a kiadó. Itt hét témakörrel esik szó, többek között a metafora, a legkorábbi („én-fogalmazású”) elbeszélő szövegek, a *mimus*, a komédia és a tragédia főbb jellemzőiről. A rövidítések ellenére is 600 nyomtatott lapnyi könyv ugyan filológiailag gondos munka, jó képet ad a szerző nézeteiről, névmutatója is használható, ám csak igen rövid tárgymutatót tartalmaz, úgyhogy a mű tematikus gazdagságáról nem is kapunk teljes képet.

Még ehhez képest is majd két évtizeddel később (1997-ben) jelent meg végre az 1936-os monográfia új kiadása.¹¹ (Ezt is, mint az előzőt, a barátnak és tanítványnak egyaránt tekinthető N. V. Braginszkaja gondozta.) Ebben ellenőrizték a több mint ezer hivatkozást, a mutatókat és forrásjegyzékeket. Mindez nyilván évek munkájával készült el. A kötet végén a könyv és a szerző kálváriájáról (ha úgy tetszik: mártírológiájáról) olvashatunk. Ebből is megtudjuk, hogy Frejdenberg voltaképpen már 1927-ben „a szüzsé és a műfaj jelentéstana” címmel egész monográfiát készített, amely azonban inkább „fogalmak” magyarázatát adta.

Szerencsére e munka részletes tartalomjegyzéke lehetővé teszi, hogy beszámoljunk róla. Az első nagy rész az „irodalom előtti” korról foglalkozik és az őstársadalom világnézetét a születésre és a halálra vonatkozó metaforák példáján mutatja be. Foglalkozik formai és metrikai jelenségekkel is. Kitér a „cselekvések” és „események” különféle típusaira. A tárgyak és eszközök bemutatását külön részben adja. A szereplők esetében a totemizmusról, az állatalakú hősekről külön is beszél. Ezután röviden foglalkozik a „szüzsé” és a „motívum” meghatározásával. A második nagy rész az „irodalom kora” címmel az epika, a líra, végül a „vulgáris realizmus” problémáit érinti. (Ez utóbbin a kezdeti „valóság-hűséget” érti.)

10 Миф и литература древности. Москва, 1978. 605 lap.

11 Поэтика сюжета и жанра. Москва, 1997. 445 (+3) lap.

Lehetetlen észre nem venni e munka hasonlóságát Veszelovszkij korábbi „történeti poétikájával”, sőt Potyebnjának a szóbeli művészetek kialakulásáról szóló tanulmányaival, a jövőben pedig majd Meletyinszkijnek az epika fejlődéséről szóló műveivel. Frejdenberg azonban egy konkrét korszakról, az antikvitásról beszél (inkább görög, mint latin példákkal), amelynek Veszelovszkij vagy Meletyinszkij nem volt szaktudósa.

Szerencsére Frejdenberg a negyvenes évekre kialakított egyetemi előadásainak szövegét is kiadták, úgyhogy nyugodt lélekkel állíthatjuk, a szerző nem csak egy, hanem két zseniális szintézist is alkotott. Az elsőben (1936) az ősköltészetből az irodalom kialakulásáig vezető utat mutatta be – olyan szintetikus igényel, amelyre más szerzőnél azóta sem találtunk párhuzamot. Közvetlenül az ókori folklór vonatkozásában a második szintézis sem jelentéktelenebb. Ebben – saját bevezető szavai szerint – arra törekszik, hogy „leépítse” azt az elképzelést, miszerint az antik irodalmak „irodalmak” – a szó teljes értelmében. Frejdenberg szerint e korban a mítoszok hatása alapvető fontosságú, és ez gyakorlatilag a folklórral azonos, szemben a „vallással”, amely már más fokozathoz tartozik. Sok, az ókor jelenségeinek leírására használt terminus olyan „modern” fogalom, amely csak alapos körültekintéssel alkalmazható. Másrészt pedig ezek maguk is változnak. *„Az antik folklór, a középkori folklór, az új folklór – különböző folklórokat jelent. Ám más, átmeneti jelenségekre, a parasztok szóbeliségére vagy a tömegek alkotásaira is használják e megnevezést.”* Sok-sok jelenség változott meg az idő során, például a „vallás” is. És ilyen átalakulások révén vált *„a tegnap a mává, a mitológia folklórrá, a folklór irodalommá”*.

Mindez elég apodiktikus jellegű (ám Frejdenberg később példákat is említ) – azt azonban jól mutatja, hogy a szerző nem az egyes adatokat halmozza fel, hanem az egész antikvitás (és a folklór) összefüggéseit vizsgálja. A későbbiekben a primitív gondolkodással és a mítoszokkal foglalkozik, mégpedig ezeknek mind szóbeli, mind tárgyszerű megnyilvánulásaival. Nem tudni, a mostani kiadásban < > jelek között kihagyott részekben példák, vagy további eszmefuttatások voltak. (A kiadó, Braginszkaja gazdag jegyzetapparátust ad, amelyben sok a később megjelent tanulmányra való hivatkozás.) Viszont Frejdenberg hol egyenesen, hol csak közvetve utal korábbi publikációira, amelyekben elég sok adatot pontosan említ.

Egyszóval ez igazán rangos szintézis, mindmáig a legáltalánosabb elmélete az antik folklórnak. Nem véletlen, hogy orosz földön, a nagy kom-

parasztika fellegvárában, a leningrádi filológusok körében született. Utaltam az előkelő elődökre és kiváló utódokra is. Ám köztük is csakugyan megkülönböztetett hely illeti meg Frejdenberg asszonyt, akitől biztosan nem azt szeretnénk megtudni, mi is volt Rómában az „októberi ló áldozati szertartása”, miben is áll a jobb-bal ellentétpár, melyek az antik istenek jelvényei (pedig ezekről is találó megjegyzéseket olvashatunk) – hanem arra vonatkozó megfigyeléseket várunk, mi is az „én” (szubjektum) és az „ő” (objektum) szerepe az „első” elbeszélő szövegekben.

Mennyi mindebben a marrizmus? Minden és semmi. A gondolkodás és szövegek nagy tömbjeinek összevetése, a nyelvi szerkezetek ideológiai értékelése egyszerre jellemzi a marrista felfogást, meg minden nagyvonalú tipológiát. Ugyanakkor (legalábbis a most olvasható kiadványokban) nincsenek méltatva a stadiális nyelvelmélet, a glottogónia vagy a marri etimológiák furcsaságai.

Még azt is meg kell említenem, hogy voltak Frejdenbergnél „marristább” folkloristák is, mint például Frank-Kamenyeckij, aki szintén Marr intézetének munkatársa volt. Izrail Grigorjevics Frank-Kamenyeckij 1880-ban Vlnában született. Német egyetemeken (Lipcse, Berlin, Göttingen) egyiptológiát és arabisztikát tanult, 1911-ben arabisztikából doktorált Königsbergben. 1921–1923 között a moszkvai, 1928-tól haláláig a leningrádi egyetem professzora volt. Fő témaköre az óegyiptomi, a bibliai és az összehasonlító mitológia volt. Az egész emberiség gondolkodásának stadiális fejlődését kívánta bemutatni, Lucien Lévy-Bruhl és főként Marr elméletei segítségével. Önálló rendszerét tematikus dolgozatokban is kipróbálta. Ilyen a vízről és a tűzről szóló bibliai költészet vizsgálata, az óegyiptomi két testvér mese grúz párhuzamai, Jézus a proféta és csodatevő. Az egyiptomi vallás szinkretizmusát is külön munkában mutatta be. 1937-ben egy szerencsétlenség következtében halt meg. Tudtommal folklorisztikai, vallástudományi tevékenységét újabban nem tekintették át.

Még kevesebbet tudunk a nem ennyire nevezetes további „marrista-folkloristákról”, noha a világ jelentős nyelvcsaládaira kiterjesztett marri nyelvelmélet közvetlenül érintette a Szovjetunió különböző népeinek folklórgyűjtését és kiadását is. Az ő munkásságukat is át kellene tekinteni – ám ez nálunk megoldhatatlan feladat, mivel műveik nincsenek meg országunkban.

Maga Marr is, munkatársai is nemcsak a nyelv, hanem a gondolkodás, a szokások, a mitológia, a vallás, sőt az irodalom egyetemes fejlődéstörvényeit keresték. A hatalmas területeket és időbeli távlatokat átölelő konstrukciók több eleme már korábban is megvolt az összehasonlító nyelvészetben, mitológiában, irodalomtudományban. Hasonló felfogás pedig az 1960-as években újraéledt szovjet tipológiai kutatásokban is megfigyelhető, mégpedig az epikakutatásban, irodalomtudományban és folklorkutatásban is. Elég itt V. M. Zsirmunskij vagy Je. M. Meletyinszkij műveire utalni.

És noha Marr, a marrizmus és ez mint szindróma a nyelvészetben jelentkezett, azért érdemes arra utalni, hogy annak idején más kutatási területeken is felbukkant. Ami viszont az újabb szovjet kultúratipológiát illeti, ennek egyetlen áramlatát sem lehet a marrizmusból levezetni. (Még Lotman egészen más jellegű kultúraelméletét sem.)

* * *

Visszatérve Havas teljesítményére, nemcsak a józanságot és alaposságot tartom nagyra, hanem azt a hihetetlen szívósságot, amelynek köszönhetően az eredeti dokumentumok (és kiadványok) a kezébe jutottak. Magam ugyan láthattam a Trisztán-tanulmánygyűjteményt – Zsirmunskij magánkönyvtárában: igen vaskos könyv. Ám ez nem elég ahhoz, hogy írjunk róla.

Bibliográfia

ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.: Происхождение греческого романа. Ленинград, (1919–)1923. Гэпират, 209 lap, magiszteri értekezés.

ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.: Поэтика сюжета и жанра. Период античной литературы. Ленинград, 1936. 454 lap.

ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.: Миф и литература древности. Москва, 1978. 605 lap.

ФРЕЙДЕНБЕРГ, О. М.: Поэтика сюжета и жанра. Москва, 1997. 445 (+3) lap.

Frejdenberg műveinek jegyzéke: (1978) 576–580, benne kéziratok és kiadatlan írások felsorolásával.

Тристан и Исолда. (От героини любви феодальной Европы до богини матриархальной Афревозии.) Ленинград, 1932.